

Landsmåls- och Folkminnesarkivet
Uppsala

M 89

TOMTEN OCH DÄRMED BESLÄKTADE VÄSEN.

Denna frågelista avser alla de övernaturliga väsen, som tänkas uppträda - i en människoliknande gestalt - såsom hjälpare, tjänare eller beskyddare för en gård (eller familj, släkt). De äro oftare knutna till gården och dess byggnader än till den enskilda människan. Husbonden såsom gårdens representant har dock ej sällan med tomteväsendet att skaffa. Hjälpen, som lämnas, består ej i penningar (såsom vid spiritus) utan i vård om boskap och lador, varningar, tillrättavisningar. Deras närvaro kan vara i och för sig lyckobringande. Oftast, men icke alltid, betraktas de som goda väsen. På vissa håll ha de demoniska eller djävulska drag. Frågelistan avser just att efterfråga de för ortens uppfattning karakteristiska dragen. Svårigheten att få fram ortens tradition är emellertid ibland mycket stor, då den populära tomtegestalten genom tidningar och böcker kunnat förvanska ortstraditionen.

1. De i orten brukliga allmänna benämningarna för tomten? Ex.: goanisse, nisse, lillnisse, tomtebese, tomte, tomtegubbar, tomtebissar, tömtvittra, tössen, tussen, tomtpyssel, tomtkall, tomt, tomt.

2. Finnas benämningar på särskilda slag av tomtar? Ex.: hustomte, kvarntomte, gruvtomte, hammartomte.

3. Försök att ange tomtens utseende och klädsel utan att pressa fram en "fullständig" beskrivning! Märk att traditionen på vissa håll aldrig fullt klart tecknar bilden av tomten utan låter den stanna i det ovissa! Tag vara på de drag som osökt framkomma i sagesmännens berättelser. Direkt fråga om tomtens utseende bör undvikas! Ex.: Såg en liten gubbe i röd pikhuva och grå helt över stå vid väggen och titta. - Såg små grå tomtar gå efter lobalken. - Tomtkarlen hade en röd pilthätta. - Tomten hade ett öga mitt i pannan. - Såg en höna - det var tomten.

4. Vilka uppgifter och vilken betydelse säges tomten ha? Ex.: Det går bra med allting, där det finns tomtar. - "Dom har en bra tomt i den där gården", sade man om välbärgade gårdar. - Man kan se något liknande nät på marken; det bära tomtepesa säd i. - Tomten drar från de fattiga till de rika. - "Tømtn va duktin å smi", men ingen såg när han smidde. - Jag vet inte om dä va råa eller tomtera (som ropade när det var fel på milan). - Tomtar sitta under en bro och smida guld om nätterna. - "Hov eller klöv?" fråga tomtarna, när de komma för att stanna; man kan ej få både vackra hästar och vackra nöt. - Två bönder köra till kvarn. Den ene har stulit av den andre och har stort lass. Men sedan en man kommit och satt sig på hans lass minskas detta mer och mer medan den andres ökas. Det är mannen, den bestulnes tomte, som förorsakar detta.

5. Hur uppträder tomten i stallet? Vården om hästarna? Ex.: Tomten tycker om svarta hästar men är elak mot blacka och röda. - Tom-

ten på besök julnatten, flätar hästarnas manar, var sak måste då ligga på sin plats. - Tomten bodde i tomtflätorna; om ej sådana bildades, försökte bonden att fläta till dem själv. - Tomten ger drängen en örfil då han farit illa med hästarna. - Drängen ser tomtens ryckta hästen i stallet, kastar kvasten på tomtens hästen, hästen bryter benet av sig. - Häst kommer i sken, små grå tomtgubbar komma efter.

6. Tomten vårdar korna i ladugården? Ex.: Tomten hjälper korna att kalva. - Tomten och kreaturen samtala julnatten; tomtens omtalar att det finns säd i halmen. - Tomten kastar bort 4 famnar ved efter vargarna för att skydda korna. - Tomten sågar hornen av baggen, att de ej växa in i huvudet.

7. Hur verkar tomtens i övrigt för ordning, snygghet, trivsel? Ex.: Det sopas och hyfsas inne om nätterna om man ej håller snyggt. - Låter sitt vatten vid knuten, får örfil av tomtens. - Tomten ger den fulle bonden en örfil. - Pigan blir nedkastad från stallkullen av tomt-karlens, när hon ämnar stjäla hö åt kreaturen. - Tomt-gubbar-na oroas, om man tröskas tomme.

8. Finnas berättelser om hur tomtens fordrar tystnad och stillhet? Ex.: Man får ej arbeta under två timmar efter solens nedgång. - "tills det hunnit bli riktigt nermörkt"; annars var det farligt för tomtgubbarna, som ej tyckte om att man arbetade under denna tid. - Tomten fordrar tystnad om kvällen; man får ej sopa eller spinna efter kl. 10, annars sopa tomtarna till kl. 12. - Hugger man ved på kvällen, hugger tomtens sedan hela natten.

9. Brukar tomtens visa sig som förebud, varsel, till en kommande olycka eller lycka? Ex.: Tomten bådade ont för husbonden genom att visa sig. - En liten gestalt visar sig; folk tror att det varit en "lycko-tomte", emedan ett arv sedan utfallit.

---

10. Har det berättats om att tomtens kommit och erbjudit bonden sina tjänster? Ex.: Bonden önskar sig tomtens pesa. Finner en morgon hästen fodrad och ser ett par små, som fråga, om han vill leja dem. Avböjer i Guds namn, varpå de försvinna.

11. Har tomtens kunnat köpas eller ärvas? Hur skaffas annars tomtens till gården? Ex.: Gubben i K. säljer på dödsbädden tomtarna till tre knappålar, men prästen ser ändå, att han kommer till helvetet. - Tomtens kunna även fås genom gifte. - Tomtens städslas bakom kyrkdörren om jultidningen.

12. Har tomtens kunnat tillverkas genom magiska konster och besvärjelser? Ex.: Dom gjole tomtens i människoskapnad ungefär som björnen och hade hjärtblon till. Sen vare 'n onde som gedd 'n live, sen han som skulle ha tomtens hade svore bort sä. - Tomtens kan göras av en halmdocka, som man tre torsdagskvällar bär till ett vägsål.

13. Vad berättas om tomtens avflyttning eller överflyttning från ett ställe till ett annat? Har man velat avlägsna tomtens? Ex.: tomtens förvandlar sig till en orm och följer kvinnan, som flyt-

tar hemifrån. - Tomten har följt med husen från deras förra plats.
- Prästen talar med tomten och tvingar honom ut genom fönsterkorset.
- Tomtarna flytta när de gamla dö och de unga överta gården.

14. Hur kommer förhållandet mellan gårdsfolket och tomten fram i berättelser och uttryck? Ex.: När den som har tomte dör, drar tomten honom till helvetet. - Ingen annan än husbondfolket kunde se tomten. - Tomtegubbar ej farliga, bara man låter bli dem.

15. Vad får tomten till underhåll eller lön? Ex.: Tomten får nya kläder på julafton. Dessa skola sys på söndag under gudstjänst. - På julmorgon skall man lägga ett par vantar bakom kyrkdörren åt tomten. - Nissen skulle ha julgröt och nya stora träskor, annars säger han sig skola dra från huset. - Sätter ännu ut fisk och gröt till tomtarna till jul i ladugården. När de hade satt ut det, vrängde de tröjan, innan de gick in. - Mat till tomten på nyårskvällen. - Lägga mat till tomten i "bästa vrån". - Tomten skall vid smörkärning ha en smörgås på logen. - Om man inte varje kväll gav tomten mat i en skål, "ohelgade" man honom och han flyttade. - Man skall aldrig äta eller dricka det sista ur kopp, fat eller tallrik, ty hustomten skall ha något.

16. Talas om att "muta" tomten vid husbygge eller annars? Ex.: Vid husbygge lades slantar under knutarna eller under kroppåsen. - Muta tomtarna genom att kasta mässingsknappar, knappnålar eller slantar här och där på gården.

17. Vad berättas om tomtens boning eller plats? Ex.: Nisse bor i spiseln. - Tomtarna finnas i högar av hopplockat ris; sådana böra ej röras, ty då förlorar man tomtarna. - När man kört in säden gjorde man i bingen ett hål för tomten att bo i. - Om man kommer att ligga på tomtarnas dansplats får man utslag och blåsor. - Tomten fanns under golvet i lagård eller stall. - Sten i ladugård anses vara bord åt tomten.

18. Berättelser om möten med tomtar, hur man sett dem skymta i gården eller i skog och mark? Ex.: Tomtebise lyser nämndemannen över skogen. - Ser skogstomte hugga ved; går sedan vilse. - Ser tomtarnas ringdans vid korsväg. - Ser julnatten tomtarna dansa kring en björk, fullhängd med silver och guld. - Tomtegubben tittar vackert på barnet i vaggan. - En tomtgubbe kommer in i rökstugan, sitter en stund vid "gruvan".

19. Berättelser om ovänskap med tomten? Ex.: Dräng skjuter en tomte; andra tomtar ta honom med sig och försvinna från gården. - Bonden härmar tomten, som äter körsbär; blir sedan sjuk. - Oroligt i huset, föremål kastas; man har förnärmat tomten. - Metar i älven och förargar sig över en liten gubbe. Slår till honom, så att han far i älven. Möter sedan tomtens likfärd. Får ingen fisk mer.

20. Följande exempel antyda tomtesägner, som kunna återfinnas på många håll i vårt land, men alltid i för de skilda orterna karakteristiska variantformer. Var vid uppteckningen noga med att använda de namn, uttryck och vändningar, som sägesmännen anföra. Ibland kan det hända, att sägnerna äro kända utan att därför tomten (eller nissen etc.) omtalas eller äro sägnerna knutna till annat övernaturligt väsen (trollet el. dyl.). Sägner skola i varje fall upptecknas i den form de anföras av sägesmännen.

Tomten får nya kläder. "Granner gosse tröskar aldrig mer". Tomten slutar arbeta.

Tomten diskar åt pigan. Får handskar och diskar ej mer.

Tomten får strumpor och skor. För fin att hjälpa till längre.

De kläder man ger tomten få ej vara hela, ty då slutar han arbeta. Bonden hånar tomten, som kommer bärande på ett enda strå. Tomten drar sedan från gården.

Sju tomtar knoga på var sitt strå. Okvädas av drängen. Fattigdom. Skrattar åt den nattgamla tomten.

Tomten höres säga: "Hå, sju skyler, sju miler och sju viler".

Bonden tycker att ett halmstrå är inget att pusta för. Får ett slag över benet av halmstrået och blir svårt skadad.

Tomten kommer med en börda och säger: "Sju skylar och sju mil men skit i bytta". Börjar dra från gården.

Drängen äter upp tomtens mat och orenar i matskålen. Lyckan från gården.

Sätter ut ett grötfat på åkern och får säden skuren av tomtarna. Skrattar åt tomtarna; får aldrig mera hjälp.

Tomten rådes att vila. "Hade jag trott, att vilan var så god hade jag tagit hela ladan."

Tomten vrider halsen av ko, då sirapen sjunkit till botten i julgröten. Skaffar ny ko.

Tomten tål ej en brun mærr.

Tomtarnas vänskap förverkas, då bonden säljer ett gammalt rött sto. De flytta.

Spiltan eller stallet står över tomtarnas bord. Hästen osnyggas. Stallet eller hästen måste flyttas.

Rives på natten det som bygges på dagen. En tomtgubbe säger, att de bygga över deras bo. Bjällkon över tomtarnas bord. Bygget flyttas. En silverskål med pengar av tomtarna.

Varnas av tomte att bygga på den utsedda platsen.

Om det var byggt över ett tomteberg, var det aldrig tyst om nättarna.

Tomtarna spara alla smörgåsar de få, för att ha dem till vittne på den yttersta dagen, att de varit trogna tjänare.

Tomten erbjuder den frusne drängen sina vantar, får ohöviskt svar. Tomten hämnas.

Tomtegubbar slå ihjäl varandra med ett vagnshjul.

Kolpojken Lasse förtär tomtens brännvin och smörgås. Blir av tom-

ten kastad in i härden och uppbränd. "Lasse är varm nu", säger tomten.

Pelle dröjer efter de andra i julbastun. "Pelle är inte plockad än."

Nissen säger sig skola dra från gården. Gumman slår honom i huvudet med en klubba. Han tycker att det regnar.

En torpare har tomtebisar. När dottern har bröllop falla hjulen av prästens vägn. Man tror att bisarna ha varit framme.

Tomten narrar folk vilse i skogen, skrattar.

Stockbrunnssnissan, en liten grå gubbe med röd mösse, hindrar hästletare, orsakar vilsegång.

Hör ett flatskratt, då han fallit ned från höskullen: tomten, som vill retas.

Vagnshjulet går av. Tomten tvingas hålla upp hjulaxeln.

Nissen kommer farande genom luften som en eldkvast för att dra till den gård, där han hör hemma. En av slätterkarlarna vänder bara ändan åt honom. Nissen vänder, far tillbaka till gården. Gården brinner.

Fick ej fred för tussarna. Måste flytta till ålderdomshemmet. Men det gick honom som en annan, som ville flytta från en trolltomte. Tomten reste sig upp ur en bytta på flyttlasset: "Jaha, vi flötter i dag, vi."

---

21. Har man i ortens tradition medvetet skilt på olika slag av tomtar, så att man t.ex. talat om en god tomte och en ond? Ex.: Man skiljer i Fjällsjö (Ång.) mellan tòmtn och tómt. Den förre är en stalltomte, som vårdar kreaturen, den senare är ett ont väsen, som man skaffar sig genom besvärjelser.

I Ljustorp (Med.) berättas om att det finns två slag av tomtar: "bärartomten", som drar och som folk gör själva genom trolldom, och "hustomtar", som följa med huset.

Att tussarna blev "trolla", berodde på att folket på gårdarna ej kunde med dem. Det måste vara ordning, där de skulle trivas.

---

22. På vissa håll äro traditionerna om tomten på så sätt utbildade, att man talar om åkertomte, kvarntomte, sågtomte, koltomte etc. Ex.: Till åkertomten sparas sista potatisståndet. - Man lämnade ett stycke på åkern oslaget, som kallades tomtens åker. - Tomtens klövervall.-

Kvarntomten låter ej kvarnen komma igång, då mjölnarn ej sopat där.

Kvarntomten kallas kelt (Malung, Dal.)

Kvarnen stannar för hammarsmeden. En liten gubbe i röd pikmössa sätter axeln under hjulet.

Sågtomtar uppenbara sig i sågar och åstadkomma, att de stanna. Man har då sett en stor hand eller groda på vattenhjulet.

När en kolare blir väckt, är det koltomten.

Tomten får en sup och en smörgås av smederna, för att det skall

bli mycket smide.

Brukstomten synes ordna på lördagskvällarna efter slutat arbete.
Gruvtomten varnar för olycka.

Sockentomten hade till uppgift att stjäla från grannsocknarna;
hans storlek berodde på socknens storlek.

---

23. Har man ansett det orätt, okristligt att ha tomte? Förverkade man därmed sin salighet? Ex.: Tomten är den onde anden, fasligt tung. Tomtar ställas iväg av Gammel-Erik, då han vill träffa någon.

Långvattenstomten, som låg tillsammans med sin matmor hade ett horn likt ett kohorn i pannan. Hade styva skinnbyxor, som han ställde mot väggen på kvällen.

24. Har man skrämt barn för tomten? Ex.: "Tomtkal tar dig!" sades för att skrämma barn att gå ensamma ut i mörkret.
